

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində toponimik vahidlərin formalaşmasının leksik üsulları

Həmzə Əliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, “Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası” kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: hemze.eliyev1965@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2344-8388>

Ədalət Abbasov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, “Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası” kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: abbasov-edalat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

XÜLASƏ

Azərbaycan toponimik vahidlərinin işlənmə coğrafiyası son dərəcə geniş olduğu kimi, yaranma üsulları da müxtəlifdir. Bu işə toponimlərin formalaşma üsullarının təsnifat sistemini yaratmış olur. Toponimlərlə bağlı araşdırmaların genişlənməsinə baxmayaraq, toponimikanın elmi-nəzəri prinsiplərinə riayət olunmur. Məhz bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların əksəriyyətində səciyyəvi xüsusiyyətlər mövcuddur. Qeyd edək ki, tədqiqatların təsnifatında bəzi metodik nöqsanlar da özünü göstərməkdədir. Ümumiyyətlə, toponimlərə sistemli şəkildə yanaşıldığı üçün onun tədqiqi zamanı bəzi mühüm məsələlər ya araşdırma prosesindən kənar qalmış, ya da tamamilə unudulmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR

toponimik vahid,
leksik üsul,
onomastik leksika,
oykonim və oronim,
semantik element,
linqvistik prinsip,
lüğət tərkibi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 05.11.2023
qəbul edilib: 10.12.2023

Lexical methods of formation of toponymic units in modern Azerbaijani literary language

Hamza Aliyev

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Department of “Azerbaijani language and its teaching technology”, Azerbaijan State Pedagogical University.

Azerbaijan. E-mail: hemze.aliyev1965@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2344-8388>

Adalat Abbasov

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Department of “Azerbaijani language and its teaching technology”, Azerbaijan State Pedagogical University.

Azerbaijan. E-mail: abbasov-edalat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

ABSTRACT

The geography of development of toponymic units of Azerbaijan is extremely wide, and the methods of creation are also diverse. This created a classification system of toponym formation methods. Despite the expansion of research on toponyms, the scientific-theoretical principles of toponymics are not followed. It is in this direction that most of the researches have characteristic features. It should be noted that there are some methodological flaws in the classification of studies. In general, due to the systematic approach to toponyms, during its study, some important issues were either left out of the research process or completely forgotten.

KEYWORDS

toponymic unit, lexical method, onomastic lexicon, oikonym and oronym, semantic element, linguistic principle, vocabulary composition

ARTICLE HISTORY

Received: 05.11.2023

Accepted: 10.12.2023

Giriş / Introduction

Müasir dövrdə Azərbaycan toponimləri haqqında çox sayda məqalə və kitablar yazılmışdır. Onların arasında toponimlərin linqvistik aspektdən şərhə xüsusilə fərqlənir. Dilçilikdə toponimlər təsnifata uyğun olaraq ayrı-ayrı istiqamətlərdə araşdırılır.

Əsas hissə / Main part

Azərbaycan toponimik vahidlərinin işlənmə coğrafiyası geniş olduğu kimi, onların yaranma və formalaşma üsulları da zəngindir. Bu müxtəliflik aşağıdakı təsnifatı əmələ gətirir.

Leksik yolla yaranan toponimlər

Toponimlərlə bağlı çoxsaylı araşdırmaların aparılmasına baxmayaraq, toponimikanın elmi-nəzəri metod və prinsiplərinə o qədər də ciddi riayət olunmur, araşdırmalar yalnız məhdud aspektdə – ya tarixi, ya coğrafi, ya da dilçilik istiqamətində aparılır. Nəticə etibarilə toponimlər toponimik səviyyədə deyil, göstərilən sahələr üzrə müxtəlif müstəvilərdə araşdırılır:

- 1) Toponimika ilə leksikologiyanın tədqiqat obyektinə və predmetinə, metod və prinsiplərinə eyniləşdirildiyindən birinci ikincinin tərkib hissəsi, həmçinin onun mühüm bölmələrindən biri hesab edilmiş, metod və prinsipləri fərqləndirilməmişdir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, müstəqil bir elm kimi toponimikanın özünəməxsus tədqiqat obyektinə və predmetinə, metod və prinsiplərinə mövcuddur. Onların leksik vahid olması isə məsələnin yalnız bir qütbünü təşkil edir.
- 2) Toponimlərə sistemli şəkildə yanaşılmadığından bu sahə ilə bağlı bir sıra məsələlər ya araşdırmalardan kənar qalmış, ya da yanlış sonuclar əldə edilmişdir. Qeyd edək ki, yalnız müstəqil linqvistik araşdırma yolu ilə toponimlərin dilçilik əlamətləri kəşf edilə bilər.
- 3) Əksər tədqiqatlarda makro və mikronimlərin səciyyəvi cəhətləri diqqətdən kənar qalmış, onlar ayrı-ayrı xüsusiyyətli obyektlərin adları kimi müxtəlif formalarda araşdırılmışdır.
- 4) Oykonom və oronomlərin toponim (coğrafi ad), hidronimlərin isə onomastik leksik qrup kimi araşdırılmasının məsələnin tam həlli üçün o qədər də əhəmiyyəti yoxdur.

Şəxs adı bildirən xüsusi isimlər heç bir sözdüzəldici (leksik) şəkilçi qəbul etmədən coğrafi ad kimi istifadə edilir. Onlar da öz spesifik xüsusiyyətləri baxımından iki qrupa ayrılır:

- 1) *Şəxs məzmunlu ən sadə xüsusi isimlərlə ifadə olunmuş toponimlər*: Çoban (Quba rayonu), Ağa (Qusar rayonu). Oronimlər – Şıxı (Qəbələ rayonu), İsrail (Oğuz rayonu), Qasım (Quba rayonu).
- 2) *Şəxs məzmunlu mürəkkəb xüsusi isimlə ifadə olunmuş toponimlər*: Komponentlərin leksik və morfoloji xarakterinə görə bu toponimlər öz növbəsində bir neçə qrupa bölünür:
 - a) Hər iki komponenti xüsusi isimdən ibarət olan toponimlər: oykonimlər – Ağamirzə (Şəki rayonu), Məmmədrza (Şəki rayonu), Kiçik Pirəli (Qusar rayonu), Kiçik Qaramurad, Böyük Qaramurad (Gədəbəy rayonu); oronimlər – Fatmaqarı (Quba rayonu), Əmircan (Qax rayonu).
 - b) Birinci komponenti keçmiş dövrlə əlaqədar ictimai-dini vəzifə, titul-mövqə, obyekt və s. bildirən toponimlər: oronimlər – Mirbaba, Pirqulu, Pirismayıl, Şıxəli baba (Quba rayonu).
 - c) Birinci komponenti ayama, peşə, məşğuliyyət adı bildirən isimlərdən ibarət toponimlər: oykonimlər – Mirzə, Gülüş, Alı (Molla Şıxlı, Bağça Əli (Quba rayonu)).

Dilin lüğət tərkibində olan bütün sözlərin leksik üsulla yaranmasında olduğu kimi, toponimlərin də əmələ gəlməsi ümumi linqvistik prinsiplər əsasında mümkün olur.

“Leksik yolla söz yaradıcılığı prosesində sözlər dilə heç bir qrammatik vasitələrin köməyi olmadan daxil olur. Bu sözlər mənbəyindən məzmun və formaca uzaqlaşır, yeni məzmunlu və formalı sözlər kimi işlənir” [2, s.43].

Azərbaycan paleotoponimiyası qədim türk leksik-semantik elementləri ilə də zəngindir. Belə leksik vahidlərin müxtəlif növ adlarının (obyekt adlarının) tərkibində mühafizə etdikləri arxaik mənə çalarlarını isə həm qədim türk abidələri və qohum türk dilləri materialları əsasında, həm də coğrafi obyektin özünün bilavasitə müəyyən səciyyəvi cəhətlərinə diqqət yetirməklə konkretləşdirmək olur. “Deməli, linqvistik cəhətdən müstəsna rolunu oynayan, müstəqil araşdırmaya ehtiyacı olan problemin müəyyənləşdirilməsində etimoloji metodun imkanlarından istifadəyə çox ehtiyac vardır” [3, s.37].

Bu baxımdan toponimik laya aid olan kifayət qədər makro və mikrotoponimlərin (oykonim, oronim və hidronimlərin) birinci komponentlərinin əvəzində işlənən “ağ”, “qara” və “sarı” sözləri xüsusi maraq kəsb edir. Qeyd etdiyimiz leksik vahidlər yüzlərlə coğrafi adın komponentində yalnız rəng anlamında deyil, digər arxaik mənanın müəyyənləşdirilməsində də mühüm rol oynayır.

“Faktlar göstərir ki, qeyd edilən sözlər iki və çoxkomponentli yer adlarının sadəcə birinci tərkib hissəsi mövqeyində iştirak edərək adlarını ifadə etdikləri ayrı-ayrı obyekt növlərinin yerlərində çıxış edir və sahənin həcmi – böyük və kiçikliyi, hündür və

alçaqlığını, dərin və ya dayazlığını və s. funksiyasını icra etmək məqsədi daşıyır” [5, s.247]. Bir sözlə, qeyd edilən topokomponentlər bir çox yer adlarında, müasir Azərbaycan dili və onun dialekt və şivələri üçün səciyyəvi olan rəng mənasında işləndiyi halda, böyük bir qrup coğrafi adlarda isə arxaik sayılan, bəzən isə yalnız daşlaşmış ifadələrin tərkibində saxlanan bir çox digər anlamlar da ifadə edir.

Beləliklə, nəticə etibarilə deyə bilərik ki, ağ, qara və sarı tərkibli leksik vahidləri semantik məzmununa görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1) *“Ağ” sözünün mənə çalarları*

a) Ağdaş (Quba rayonunun Qonaqkənd oronim və orooykonimlər), Ağcüyür (orooykonim) və respublikanın müxtəlif bölgələrində bəzi Ağqaya, Ağtəpə, Ağdaş, Ağbulaq və s. oronim və orooykonimlərin tərkibindəki “ağ” sözü rəng mənasını bildirir.

b) “Ağ” komponenti Ağkənd (Zəngilan), Ağdaban (Kəlbəcər), Ağqışlaq, Ağkilsə (Göyçə) və s. oykonimlərin tərkibində “kiçik, kiçicik, balaca”, Ağyazı (Qax), Ağyoxuş (Xaçmaz) və s. orooykonimlərin, eləcə də Ağdaş dağı, Ağsal (Şərur) oronimlərin tərkibində “kiçik, balaca”, çox da böyük olmayan (Ağdərə) arxaik çalarlarını qoruyub saxlamışdır.

Qeyd edək ki, “ağ” komponentli hidronimlərdə bu sözlərin ifadə etdiyi semantik çalarlar haqqında toponimistlər arasında vahid fikir yoxdur. Professor A.N.Kononovun fikrincə, haqqında bəhs edilən söz coğrafi adların tərkibində “axmaq”, “tökülmək” feili ilə əlaqədardır.

2) *“Qara” sözünün mənə çalarları*

A.N.Kononovun qeyd etdiyi kimi, “qara” sözü türk dillərində ən çox aşağıdakı mənələrdə işlənir: 1) “qara”, “qaranlıq”, “zülmət”, “tutqun”, “şərt”, “kədərli”, “bədbəxt”; 2) “mal-qara”, “yığın”, “xalq”, “camaat”, “qoşun”; 3) “quru”, “torpaq”; 4) “təpə”, “hündür təpə” [6, s.96].

Azərbaycanın bu komponentli toponimlərinin tərkibində onun ən çox mühafizə olunmuş mənaları bunlardır:

a) Məlumdur ki, istər müasir Azərbaycan ədəbi dilində, istərsə də onun dialekt və şivələrində “qara” sözü yalnız rəng anlamında istifadə edilir. Məsələn, Qaradonlu, Qaraşallı, Qaraqoyunlu, Qaratorpaq (Şəki) orooykonimlərin və etnooykoniminin Azərbaycan ərazisində geniş yayılan bir sıra nümunələrinə rast gəlirik.

b) “Qara” sözünün arxaik mənə çalarları dilin başqa yaruslarından fərqli olaraq toponimik layında daha çox saxlanılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, rəngarəng toponim və mikrotoponimlərin əsasən birinci komponenti kimi işlənən “qara” sözünün konkret toponimlərin tərkibində onun mənələrdə qeyd olunan “rəng”, “siluet”, “yas”,

“səda” (ibtidai), “sıravı”, “torpaq”, “təpəlik”, “dağlıq yer”, “kütlə” və s. mənələrindən hansını daşdığını müəyyənləşdirmək bir qədər çətindir. Şübhəsiz ki, etimoloji təhlil nəticəsində onların bir çoxunu bərpa etmək mümkündür. Araşdırma nəticəsində aydın olmuşdur ki, “qara” komponenti Qarağac, Qarağacı fitonimik oykonimlərin Qaraağaclıq, fitonimik oronimin, Qaraağac mənasında Qarabağ düzü və Qaraağac yaylası oronimlərində Qarabağlar, Qarabağlı mənasında işlənmişdir.

“Qara” sözü müsbət relyef quruluşlu obyekt adlarında (zirvə, dağ, təpə və s.) və həmin yolla yaranan bir sıra başqa toponimlərdən, eləcə də bu qəbildən olan coğrafi adlardan törənən oykonim və hidronimlərin tərkibində “uca”, “hündür”, “yüksək”, “şiş” mənasını ifadə edir. Həmin komponentin müasir dil və dialektlərimiz baxımından arxaik sayılan mənə çalarlarına aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- a) Toponimlərin tərkibində: Qaraqaya (Qax rayonunda zirvə), Qaraqaya dağı (Şamaxı rayonunda dağ), Qaradağ (Gədəbəy rayonunda dağ) və s.
- b) Müsbət relyef quruluşlu obyekt adlarından törənən hidronimlərin tərkibində: Qaraqaya çay (Əsgəran rayonunda Ballıca çayının qolu).

“Toponimlər sistemində “qara” sözünün Azərbaycan dilində tarixən geniş işlənmiş arxaik semantika çalarlarını Qarabulaq (Daşkəsən, Quba, Şəki, Şərur, İsmayılı, Şəmkir və s. rayonlarında bulaqlar), Qarabulaqçay (Xanlar rayonunda çay), Qaraarx (Şəmkir rayonunda kanal) və s. hidronimlər indiyə kimi qoruyub saxlayan toponimlərdir” [1, s.198].

3) “Sarı” sözünün mənə çalarları

Müasir Azərbaycan dili və onun dialekt və şivələrində, əsasən rəng mənasında işlənən, lakin toponimik adlarda bu mənə ilə yanaşı, bir sıra əlavə çalarlar ifadə edən topokomponentlərdən biri də “sarı” sözüdür.

- a) Bu söz bir sıra hidronimlərin, xüsusilə yeraltı qaynaqların və onlardan qidalanan çay və arx adlarının, məsələn, Sarıbulaq (Gədəbəy, Kəlbəcər, Şamaxı, Xanlar və s. rayonlarda bulaqlar), Sarısu (Oğuz, Daşkəsən, Gədəbəy, İmişli, Xanlar və s. rayonlarında bulaqlar).
- b) “Sarı” sözü relyef quruluşlu obyekt növü bildirən bir sıra terminlərə əlavə edilməklə yaranan oronimlərdə və onlardan törənən oykonim və hidronimlərdə, məsələn, Sarıqaya (Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında qaya və dağ; Zərdab rayonunda kənd), Sarıdağ (Şahbuz rayonunda dağ), Sarıyal (Gədəbəy və Xanlar rayonlarında zirvə və dağ) mənələrində işlənmişdir.

“Leksik üsulla yaranan toponimlərin leksik-toponimik xarakterinin şərhində Masallı toponimlərinin üzərində dayanmağı da məqsədəuyğun hesab edirik. Məsələn, burada toponimlərin müəyyən qismi mənşəcə talış dili ilə əlaqədardır” [4, s.63].

Oykonimlər içərisində şəxs adı ilə bağlı (Əminli, Qədirli, Qasımlı, Allahyarlı, Yusifli və s.) etnonimlərlə yanaşı (Çaxırlı, Təklə, Tuklə, Ərəb və s.), roonim (Qarğalıq), relyeflə (Çayqırağı, Meşəkənarı, Küllütəpə, Arvadı – Al-Vadi sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır) bağlı adlardan yaranan oykonimlər də vardır. Antropoykonimlər içərisində əsil addan başqa, həmçinin titul (Sıxla – Şeyxlər sözüdür), kiçiltmə ad (İsi, Xallıcakı və s.), əsl-ad, titul (Səmə xanlı, Kərbihüseyli və s.) adlardan düzələn oykonimlər də diqqət çəkir.

Masallı oykonimləri zəngin qrammatik quruluşa malikdir. Onlar Azərbaycan dilinin digər sözləri kimi sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Hal-hazırda sadə oykonim hesab edilən Niməlov, Dənəlov, Ərkivan, Masallı, Miyaniki və s. kimi adlar vaxtilə düzəltmə və mürəkkəb sözlər olmuşdur. Düzəltmə söz formasında olan oykonimlər əsasən $-l^4$ (Əminli, Dəlləkli, Qasımlı, Allahyarlı və s.); $-lq^4$; $-lar^2$ (Qarğallıq, Qəriblər, Şıxlar) şəkilçiləri vasitəsilə yaranmışdır.

Xüsusi adların bu aspektdə təsdiqi sırf linqvistik xarakter daşıyır. Müxtəlif fərqləndirici işarələrdən ibarət olan omonlar dil vahidi kimi formalaşmış, dilə aid bütün qanun və normaları özündə əks etdirirlər.

Nəticə / Conclusion

Gəldiyimiz qənaətə əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycan toponimikasının tədqiqi tarix, coğrafiya və digər elmlərlə bağlı olmuş olsa belə, əsas etibarilə dilçilik elminin predmetidir. Onun formalaşmasında müxtəlif üsul və metodlardan istifadə olunsa da, leksik üsul daha məhsuldardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Adilov M. (2020). Azərbaycan zoonimləri haqqında. IX cild. Bakı, Elm və təhsil. 448 s.
2. Adilov M., Mərdanov V. (2019). Uşaq və şeir. Bakı, Elm. 240 s.
3. Əliyev H., Abbasov Ə. (2021). Qarabağın azad toponimikası. Bakı, ADPU-nun mətbəəsi. 414 s.
4. Qurbanov A. (1990). Azərbaycan onomastikasının inkişaf perspektivləri. Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, API-nin mətbəəsi. 304 s.
5. Quliyev Ə., Vəliyev S. (1990). Qədim türk toponimiyasına dair. Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, API-nin mətbəəsi. 304 s.
6. İsrailova R., Məşədiyev Q., Cəfərov Q. (1987). Azərbaycan dilinin onomastikası (oçerklər). Bakı, Elm. 188 s.